

РЕЦЕНЗІЇ

Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI–XVII ст.). – Кіровоград : ФОП Александрова М. В., 2016. – 328 с.

У програмному переліку концептуальних завдань сучасної вітчизняної славістики є створення цілісної об'єктивної картини розвитку української літературної мови, для чого потрібне детальне дослідження особливостей формування, функціонування й змін її парадигм на різних історичних етапах. Це необхідний крок до опису загальних закономірностей в історії слов'янських літературних мов загалом, що обов'язковою умовою передбачає аналіз специфіки їхнього взаємовпливу. Відтак, не меншу вагу має вивчення історії інших мов, які в різний час існували на території України, насамперед слов'яноноруської (церковнослов'янської української редакції), адже вона протягом століть широко використовувалася в Україні, активно взаємодіяла з українською мовою й загалом була одним із інструментів творення української культури.

Нині, коли стільки говорять про необхідність уваги до мовних традицій, було би логічно очікувати посиленого інтересу до заявленої лінгвістичної проблематики, тобто зростання кількості глибоких праць історико-мовного спрямування. Однак в цьому випадку сподівання і реальний стан речей не збігаються: прикро визнавати, але в українському мовознавстві досі немає повного опису системи слов'яноноруської мови, розгляду особливостей її історичного розвитку, стилістичних параметрів тощо. Відповідно, будь-яка серйозна спроба системного аналізу, зокрема й граматичних форм церковнослов'янської мови української редакції, ще довго буде своєчасною і важливою для вивчення історії слов'янських мов. Фундаментальним дослідженням, яке пропонує досвід

Гліади О. І. Рецензія на Білих О. П. Словозміна в церковнослов'янській мові
заповнення пробілів у наших знаннях з історичної граматики цієї мови, є нещодавно опублікована монографія О. П. Білих.

Автор рецензованої праці поставив мету «з'ясувати стан системи форм змінних частин мови в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст., виявити та описати особливості цієї системи порівняно зі старослов'янською та тогочасною українською літературною мовами. Здійснити спостереження за характером та способами взаємодії церковнослов'янської й української мов на морфологічному рівні» [с. 14]. Таке формулювання мети видається доцільним, якщо взяти до уваги походження й особливості функціонування церковнослов'янської мови української редакції.

Автор досягає заявленої мети, здійснюючи аналіз об'ємного матеріалу (на с. 14 зазначено, що його становлять більше 130 тисяч формовживань слів змінних частин мови), дібраного з доволі широкого кола надійних джерел (їхній список на с. 302–304 містить 37 позицій), до якого входять переважно стародруки, видані на території України в кінці XVI–XVII ст. Вони загалом рівномірно представляють увесь досліджуваний період. Цей матеріал, на нашу думку, є достатнім для ґрунтовних висновків про особливості формотворення різних частин мови. Важливо відзначити, що більшість із обстежених автором пам'яток уведені в науковий обіг уперше.

Композиція рецензованої праці є традиційною для історико-граматичних досліджень, однак відповідає сформульованій меті й характеру обстеженого матеріалу. Вона складається зі вступу та п'яти розділів. У вступі автор подає характеристику мовної ситуації в Україні кінця XVI–XVII ст., спираючись на думки багатьох авторитетних науковців, констатує доволі міцні позиції церковнослов'янської мови в тогочасному українському суспільстві, здійснює стислий огляд історії її вивчення й формулює принципи аналізу зібраного матеріалу. У розділах монографії, з першого до п'я-

того, міститься опис морфологічних парадигм, відповідно, іменників, прикметників, числівників, займенників і дієслів церковнослов'янської мови.

Аналіз у межах розділів проведено ретельно, в усіх випадках використано спільні принципи. Характеристика практично кожної з розглянутих одиниць складається з таких етапів: 1) констатація наявності певної форми та її варіантів; 2) квантитативна оцінка виявлених варіантів (загалом у матеріалі або в кожній з обстежених пам'яток, якщо кількісні характеристики варіантів у них суттєво різні); 3) порівняння будови зафіксованих форм із рекомендованими у граматиках кінця XVI–XVII ст. (частіше у граматиці М. Смотрицького), а також із відповідними одиницями у старослов'янській та українській мовах того часу.

Послідовне дотримання такої процедурної схеми дозволило автору насамперед здійснити детальний опис системи словозміни церковнослов'янської мови, виявити, що характерною її особливістю була достатньо широка варіативність засобів формотворення, особливо серед іменних частин мови. У цьому описі заслуговує на увагу те, що в усіх випадках для зафіксованих варіантів подано інформацію про частотність їхнього вживання в обстеженому матеріалі. Інколи йдеться просто про кількісну перевагу певного утворення. Наприклад, у характеристиці форми род. в. займенника **что** зазначено, що у «більшості обстежених пам'яток єдиною формою род. в. цього займенника є **чесо** Лише поодинокими випадками ... зафіксований варіант **чесого**» [с. 193]. Однак частіше автор називає конкретні цифри, наприклад, аналізуючи словозміну іменників чол. р. давніх **ǫ*-, **jǫ*-основ, зазначає, що «зафіксовано 1698 уживань род. в. мн. цієї групи, 928 із нульовими закінченнями, 770 із закінченнями **-овъ**, **-евъ**, **-ей** та **-ій**» [с. 37], «у знах. в. мн. зафіксовано 632 формовживання від назв істот чол. р., 163 з них мають закінчення, тотожні род. в.» [с. 43]. Урахування таких характеристик варіантів дозволило

виявити тенденції розвитку морфологічної системи церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI–XVII ст., а також зміни, які відбувались у творенні окремих форм протягом досліджуваного періоду, як, наприклад, поширення закінчення **-и** в род. в. іменників жіночого роду давніх **jā*-основ на зразок **земля** [с. 70] або закінчення **-ой** у дав. в. одн. прикметників жіночого роду [с. 109–110]. Крім того, аналізуючи варіанти, автор справедливо звертає особливу увагу на наявність серед них достатньо великої кількості спільнокоренових утворень на зразок дав. в. одн. іменників давніх **ǫ*-, **jǫ*-основ **пастыръ** і **пастыреви** [с. 26], род. в. мн. **предлогъ** і **предлоговъ**, **самовидецъ** і **самовидцевъ** [с. 39], род. в. одн. прикметників **святаго** і **святого** [с. 106] і под. Такого типу варіанти зафіксовані (в різній кількості) в усіх обстежених пам'ятках, навіть і невеликих за обсягом. Таким чином, паралельні утворення представлені у пам'ятках, написаних на різних українських територіях, а отже можна підтримати висновок автора, за яким ці утворення особливо яскраво демонструють відсутність у переважній більшості випадків лексичної, стилістичної та регіональної зумовленості вживання різновидів однієї форми.

Необхідним для рецензованого дослідження аспектом характеристики словозміни церковнослов'янської мови XVI–XVII ст. є також порівняння будови виявлених в обстежених текстах форм із поданими в граматиках того часу (насамперед у граматиці М. Смотрицького). Таке порівняння проведено в усіх випадках, де це можна було зробити. Підсумовуючи свої спостереження з цього приводу, О. П. Білих зазначає, що проаналізовані одиниці «утворені загалом відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького» [с. 299]. Однак він зауважує, що разом із тим зафіксовано цілий ряд форм (слів різних частин мови), не поданих у граматиці. Цікаво те, що всі вони являють варіанти (переважно менш уживані) одиниць, рекомендованих М. Смотрицьким. Крім того, більшість серед них – це утворення відносно нові, як, наприклад,

дав. та місц. відмінки іменників давніх *ǫ-, *jǫ-основ із закінченнями, властивими раніше лише іменникам *ā-, *jā-основ, род. одн. прикметників чол. р. на -ого, род. одн. числівника **два, двоухъ** (а не **двою**) та ін. Значною мірою вони з'явилися унаслідок впливу української мови, а тому підтверджують висновок про те, що «у формотворенні церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI–XVII ст. відбувалися поступові зміни, викликані, зокрема, й впливом української мови» [с. 300].

Безперечно ефективним методичним прийомом рецензованої праці є послідовне порівняння зафіксованих в обстежених текстах форм із відповідними у старослов'янській та староукраїнській мовах. Застосовуючи його, автор спирається на праці таких відомих фахівців, як А. Вайан, Н. Ван-Вейк, О. М. Селищев, С. П. Бевзенко, С. П. Самійленко, І. М. Керницький, А. П. Грищенко, В. М. Русанівський та ін., де описано досвід компаративного підходу до характеристики лексики пам'яток. Порівняння дозволило виявити зміни, які відбулися в церковнослов'янській мові за час її функціонування в Україні, а також уможливило спостереження за особливостями взаємодії української та церковнослов'янської мов на морфологічному рівні. Особливості цієї взаємодії, як з'ясував автор, полягають у тому, що в одних випадках вплив української мови став причиною виникнення або поширення нових варіантів форм (наприклад, род. в. одн. іменників чол. р. давніх *ǫ-основ із закінченням -ү або форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом **быти** та ін.), а в інших відмінності в будові церковнослов'янських і українських форм сприяли збереженню церковнослов'янської форми, яка ставала диференційною ознакою стосовно української мови, яскравою книжною рисою. Прикладом таких форм автор вважає форми **азъ** (а не **я**), 2-у ос. одн. дієслів на -ши (а не на -шъ чи -ш), прості форми минулого часу та ін.

Кожен із розділів рецензованої монографії завершують логічні висновки, мета яких дати узагальнену характеристику

систем словозміни розглянутих частин мови. Однак зауважимо, що висновки до першого розділу «Відмінювання іменників» [с. 84–89], видаються занадто поширеними й перенасиченими прикладами, які переважно вже були наведені в тексті. Загальні висновки дослідження сумарно відображають найголовніші особливості формотворення церковнослов'янської мови української редакції обраного періоду. Як нам видається, О. П. Білих робить важливий висновок про те, що «для кожної з частин мови тенденції морфологічного розвитку були певною мірою індивідуальними, однак кількісний аналіз зафіксованих варіантних утворень дозволяє говорити про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст., як і в українській мові цього часу, діяла загальна тенденція до спрощення й уніфікації формотворення. Але в церковнослов'янській мові, з огляду на особливості її функціонування, зміни, зумовлені дією цієї тенденції, були у порівнянні з українською мовою повільнішими» [с. 299]. Такий висновок підтверджує загальну тенденцію до спрощення й уніфікації словозміни, яка представлена не лише в історії слов'янських, а й загалом європейських літературних мов.

Цінність рецензованого видання полягає не лише в авторському внеску в теорію історичної граматики. Річ у тім, що солідний матеріал, на якому побудоване дослідження, може бути з успіхом використаний у навчальній практиці при читанні курсів старослов'янської мови, історії української мови (історичної граматики), історії української літературної мови, порівняльної типології слов'янських мов, а також при укладанні синтетичних праць з історії української, церковнослов'янської та інших слов'янських мов.

Докладне ознайомлення зі змістом праці О. П. Білих дозволяє стверджувати, що вона є оригінальним дослідженням, важливим для вітчизняної славістики, і може зацікавити істориків української та інших слов'янських мов.

О. І. Гліади